

DOI 10.33099/2618-1614-2024-25-2-11-21

УДК 327.5

В. М. Можаровський,*доктор військових наук, старший дослідник,
Центральний науково-дослідний інститут
озброєння та військової техніки
Збройних Сил України*

Російсько-українська війна: погляди, уроки, виклики

У статті викладені погляди на характер і розвиток російсько-української війни, яку з технологічного погляду умовно можна віднести до війн четвертого покоління з окремими елементами війн шостого покоління.

За результатами проведеного аналізу наведені висновки та уроки, які, на думку автора, дадуть командувачам (командирам) органів управління всіх рівнів змогу певним чином осмислити результати, досягнення, допущені помилки та прорахунки, а отже, сприятимуть прийняттю своєчасних і всебічно обґрунтованих рішень щодо підготовки і ведення операцій (бойових дій) та виконання бойових завдань.

Автор вважає, що викладені у статті висновки та уроки ведення російсько-української війни можуть бути важливим підґрунтям для подальших наукових досліджень характеру та особливостей ведення сучасних війн (збройних конфліктів), а також проблематики будівництва, підготовки та застосування Збройних Сил України та Сил оборони загалом.

Ключові слова: національна безпека, гарантії воєнної безпеки, форми і способи збройної боротьби, операції (бойові дії), системи озброєння і військової техніки, бойові (спеціальні) завдання.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Інтереси національної безпеки будь-якої країни завжди вимагали проведення досліджень щодо аналізу характеру воєнних конфліктів і перебігу подій та особливостей їх ведення. Характерною ознакою сучасних збройних конфліктів є зміна форм і способів їх ведення. Разом з тим, в усі часи головною рушійною силою війни була зброя. Не змінилося це становище й зараз. Останніми роками швидкими темпами розвивалися озброєння і військова техніка (ОВТ) та створювалися і продовжують вдосконалюватися роди військ (сил), зокрема моторизовані (механізовані) та повітряно-десантні війська, з'явилися нові реактивні системи, реактивна авіація, підводні сили, безпілотні системи тощо.

В умовах дотримання найвищого рівня секретності та закриття інформації велися розробки та випробування хімічної, бактеріологічної (біологічної) та ядерної зброї. Нині під час ведення бойових дій стрімкого розвитку набувають нові системи ОВТ, передусім високоточна зброя, безпілотні літальні апарати (БпЛА) і комплекси, гіперзвукова зброя, роботизовані комплекси. Інтенсивно ведуться розробки зброї на нових фізичних принципах. Дедалі більше стає мілітаризованим космос, а космічна техніка опиняється на службі війни, і в найближчій перспективі саме космос буде ареною збройної боротьби.

В умовах стрімкого розвитку зразків ОВТ, перегляду форм і способів ведення збройної боротьби виникає потреба досліджень сучасної моделі воєнних дій, за результатами яких розробляються пропозиції та обґрунтовуються рекомендації стосовно можливостей держави протидіяти противнику. На сьогодні це є актуальним питанням, тож автор за результатами досліджень розкриває взаємозв'язок динаміки розвитку збройних сил держави, а також форм і способів ведення збройної боротьби з розробленням та застосуванням на полі бою новітніх зразків озброєння і військової техніки.

Аналіз основних досліджень і публікацій свідчить, що питанню досліджень перебігу подій на полі бою приділяється значна увага. Результати збройної боротьби аналізуються різними інститутами, організаціями та експертами, які висвітлюють власні погляди на їх оцінювання і прогнозують подальший перебіг воєнних дій [1–3].

Тому **метою статті** є аналіз уроків та висновків за періодами ведення операцій (бойових дій) у процесі російсько-української війни та обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення складових Збройних Сил України (ЗСУ) та Сил оборони.

Виклад основного матеріалу дослідження

Передбачати майбутні війни – завдання не тільки військових учених та спеціалістів і не лише для збройних сил. Це загальнодержавне завдання, оскільки з кожним новим поколінням війн його вирішувати стає дедалі складніше й витратніше. Але це питання не сьогоднішнього дня. На сьогодні для нас головним завданням є успішне проведення операцій (бойових дій) ЗСУ та іншими складовими сил оборони з метою розгрому противника, звільнення захоплених територій, відновлення територіальної цілісності нашої держави та збереження її суверенітету. Пригадаймо, як усе починалося.

24 лютого 2022 р. Російська Федерація (РФ) розпочала так звану «спеціальну воєнну операцію» (СВО) проти України, а фактично – широкомасштабне вторгнення на територію України, хоча перед цим уже вісім років велися бойові дії проти України у форматі «гібридної війни». Вторгнення почалося з повітряної наступальної операції, майже одночасно російські війська почали наземну наступальну операцію з трьох напрямів: з півночі (з території Білорусі), зі сходу (з території Росії) та з півдня (з території тимчасово окупованого Криму). Наступальні дії завчасно створеними угрупованнями військ (сил) велися на широкому фронті на території Житомирської, Чернігівської, Київської, Сумської, Луганської, Донецької, Херсонської та Запорізької областей. Однак у початковий період вторгнення військ РФ на територію України наявний бойовий та чисельний склад Збройних Сил України не забезпечив стримування одночасно на всіх напрямках наступу угруповань збройних сил РФ [3, 4].

Організаційна структура ЗСУ була створена таким чином, що потребувала її суттєвої перебудови під час переходу з мирного на воєнний час. Так, на початку воєнних дій угруповання військ зазвичай створювалися не на базі військ одного оперативного командування, а формувалися з військових частин різної підпорядкованості, що потребувало певного часу для прийняття їх в оперативне підпорядкування та організації взаємодії між ними. При цьому склад утворених угруповань зазвичай був недостатнім для виконання всього спектру покладених завдань. Це вимагало його постійного уточнення, перегрупування та передачі окремих підрозділів і частин з одного угруповання до іншого. Швидкоплинний розвиток подій на початковому етапі воєнних дій і тимчасове захоплення військами РФ значної частини території України не дали можливості провести мобілізаційне розгортання ЗСУ та інших військових формувань у плановому порядку.

Для оцінювання співвідношення військ сторін на початковому етапі збройного конфлікту в Центральному науково-дослідному інституті Збройних Сил Украї-

ни було проведено моделювання варіантів розвитку подій, результати якого свідчать про те, що з технологічного погляду його умовно можна віднести до війн четвертого покоління. Концепція війн четвертого покоління існує вже практично 100 років. Метою війн четвертого покоління передбачається знищення військ противника, підірив економічної потужності держави противника та зміна його політичного керівництва [5]. У цей період була створена структура збройних сил з розподілом їх на види і роди військ (сил). На сьогодні зазначена структура збройних сил у країнах світу набуває подальшого розвитку.

У збройному протистоянні між РФ та Україною з обох сторін застосовуються різні системи й комплекси озброєння та військової техніки, ідентичні або схожі за своїми тактико-технічними характеристиками. Сили оборони не поступалися російській стороні у формах та способах їх застосування і, крім того, застосовували їх уміло та більш творчо й успішно в умовах конкретної обстановки. У результаті активних дій наших військ (сил) противнику не вдалося протягом усього 2022 р. створити умови для проведення наступальних операцій з метою просування вглиб території України. На кінець 2022 р. та на початок 2023 р. збройні сили РФ втратили наступальні можливості, зазнали значних втрат в особовому складі, основних видах озброєння, військової техніки та боєприпасів. Повітряно-космічні сили РФ не змогли здобути перевагу в повітряному просторі України та відмовилися від виконання завдань над підконтрольною ЗСУ територією.

Тому, попри кількісну перевагу противника на початку воєнних дій ЗСУ вдалося зірвати його початкові плани, завдати противнику значних і неочікуваних для нього втрат в особовому складі й техніці та перехопити згодом не лише тактичну, а й стратегічну ініціативу. Завдяки цьому нашими військами (силами) була успішно проведена низка стратегічних оборонних та наступальних операцій, у результаті яких були звільнені від противника значні території нашої країни, захоплені раніше російськими військами.

На кінець 2022 р. нам удалося загалом стабілізувати ситуацію на фронті та створити належні умови військам для рішучіших дій у 2023 р. [6]. Але згодом російській стороні вдалося наростити свої спроможності за рахунок додаткової чисельності угруповань військ (сил) та резервних систем ОВТ, а також оснащення військ (сил) сучаснішими зразками ОВТ. З обох сторін удосконалювалися способи ведення бойових дій. Як показує досвід ведення бойових дій, серед їхніх основних особливостей, які безпосередньо впливають на перебіг та кінцеві результати, слід виокремити швидкоплинність, високу інтенсивність, просторовий розмах та одночасне їх ведення на суші, морі, в повітрі й кіберпросторі, значне збільшення показників

досяжності знищення об'єктів усіма засобами вогневого впливу і значне скорочення часу на прийняття рішень, доведення завдань та їх виконання.

Аналіз характеру збройної боротьби свідчить про підвищення впливу вогневих та ударних засобів, сучасних систем озброєння і військової техніки та засобів високоточної зброї на перебіг і результати воєнних дій. Характерною ознакою розвитку засобів збройної боротьби є підвищення їхніх якісних показників в умовах безпосереднього ведення війни, що є ознакою появи характерних рис війн шостого покоління, у яких, відповідно до їхньої концепції, вирішальна роль відводиться саме використанню зазначених зразків озброєння та військової техніки і зброї на нових фізичних принципах [5].

Так, наприклад, з початком воєнних дій противник застосовував різноманітні БпЛА переважно для виконання розвідувальних завдань, пов'язаних з розкриттям і переміщенням підрозділів ЗСУ. Надалі в процесі розгортання широкомасштабних бойових дій динамічно розвивалися в бойових умовах ударні БпЛА противника, такі як «Орлан-10», «Мерлін-ВР», «Ланцет», «Форпост» тощо. Основу ударних БпЛА, що застосовують збройні сили РФ під час масованих нападів, становлять БпЛА типу «Shahed-131/136» («Герань-1/2»). Противник набув спроможності завдати удари по критичній інфраструктурі України, військових і цивільних об'єктах на всю глибину її території [3, 4]. Тенденція до розвитку й застосування ударних БпЛА збережеться й надалі.

За таких умов оборонно-промисловий комплекс (ОПК) України відповідно нарощував свої наукові, технологічні та виробничі спроможності щодо розроблення, прийняття на озброєння та постачання у війська (сили) нових (модернізованих) зразків ОВТ. У короткі терміни Збройні Сили отримали на озброєння такі сучасні системи, як «Нептун», БпЛА «Байрактар», «Вільха» тощо. Крім того, від країн-партнерів України надавалася постійна матеріально-технічна допомога в постачанні різних, у тому числі сучасних, систем озброєння. Очевидно, що величина бойового потенціалу (бойових спроможностей) військ сторін значною мірою залежить від наявної кількості його основних видів (груп, типів), технічних можливостей зразків ОВТ і підготовки особового складу.

Важливо зазначити, що керівництву ЗСУ вдалося в оптимальні строки налагодити на належному рівні підготовку резервів, у тому числі й за межами країни. У ній беруть участь понад 30 країн. Станом на початок січня 2024 р. у країнах-союзниках пройшли підготовку понад 100 тис. військовослужбовців. Також партнери допомогли підготувати близько 21 тис. кваліфікованих фахівців більш ніж на 160 зразках техніки [7]. Крім того, у п'яти країнах здійснюється підготовка

пілотів та авіаційного персоналу до експлуатації американських винищувачів F-16. Надалі це матиме вирішальне значення для успішного ведення бойових дій, поповнення втрат на полі бою, формування резервів і нарощування спроможностей військ (сил). Значно підвищився професійний рівень усіх категорій військовослужбовців, що дало змогу підвищити інтенсивність та активність бойових дій по всій лінії зіткнення. Перебіг бойових дій і надалі вимагатиме підготовки необхідної кількості персоналу для доукомплектування органів управління і частин навченими людськими ресурсами, а також формування і підготовки резервів. Від якості проведення цієї роботи безпосередньо залежатиме рівень боєздатності військ (сил) та успішне ведення ними бойових дій.

У цей період набувають розвитку наші Сили спеціальних операцій (ССО) як окремий рід сил. Спеціальні операції – це особлива форма застосування сил та засобів ССО. Рішення про проведення спеціальних операцій мають прийматися на рівні держави, адже такі операції можуть мати наслідки не лише військового, а й політичного характеру, і відповідальність за їх проведення несуть вищі посадові особи держави. Успішно проведені ССО операції частково компенсують відсутність на полі бою необхідних систем озброєння, насамперед далекобійних. Завдяки вмілому проведенню ССО операцій у глибокому тилу противника, в тому числі й на його території та морі, він зазнавав дедалі більших втрат у живій силі та озброєнні. Було дезорганізовано систему управління військами та зброєю противника, знижено морально-психологічний стан його особового складу, що в кінцевому підсумку негативно вплинуло на ведення противником бойових дій та виконання ним бойових завдань загалом. Пригадаймо, що успішні удари Сил оборони по Чорноморському флоту, крім безпосередніх втрат в особовому складі й техніці, змусили РФ взагалі вивести найцінніші активи флоту з Криму. ССО в процесі бойових дій набувають бойового досвіду, їхні підрозділи стають більш універсальними, здатними протистояти сучасним викликам і загрозам гібридної війни, з якими Україна стикається зараз і матиме справу в майбутньому. Тому цьому роду військ і надалі необхідно приділяти належну увагу та підтримку в його розвитку. Службу в ньому мають проходити справжні патріоти, професіонали своєї справи та інтелектуали. Для держави це дуже коштовний, але водночас ефективний і вкрай необхідний рід сил для захисту національних інтересів України.

У другій половині 2023 р. розпочалася інтенсивна підготовка військ (сил) до проведення контрнаступальної операції. Були вжиті заходи для створення необхідних умов для її проведення, а саме уточнений склад і підготовлені угруповання військ (сил) відповідно

до плану проведення операції, створені резерви сил та засобів для нарощування зусиль та виконання раптово виникаючих завдань, зосереджені необхідні запаси озброєння, військової та спеціальної техніки і забезпечене їх приховане розміщення. Посилилися всі види розвідки за діяльністю противника. Слід зазначити, що і противник постійно намагався одержати для себе необхідну інформацію та реагував на неї відповідним чином.

Розрахунок з нашого боку робився насамперед на раптовість дій військ (сил), введення противника в оману стосовно часу, напрямків наступу і складу угруповань військ (сил). Ще більшої впевненості надавала нашому військовому командуванню наявність достатньо підготовлених на той час резервів і скритність їх розміщення. Крім того, за оцінкою військово-політичного керівництва держави, наші війська (сили) мали сприятливі умови для проведення наступальних дій [8].

Але, як з'ясувалося пізніше, противник встиг з весни до осені 2023 р. побудувати потужні, глибокоешелоновані рубежі оборони на напрямках наступу наших військ. Прикро, але намічені раніше плани повною мірою реалізувати не вдалося. Операція не досягла своєї мети. Був втрачений час та використані значні ресурси, як власні, зокрема людські, так і наших союзників.

Можливо, сподівання на успішні дії військ (сил) в операції були завищені, а також інформація про підготовку можливого наступу набула широкого висвітлення та обговорення в суспільстві й у засобах масової інформації. Фактор раптовості був втрачений. Крім того, результати проведеного моделювання контрнastупальної операції свідчили про існування ризиків щодо успішного її проведення.

Визначальними ризиками під час проведення контрнastупу були: співвідношення військ (сил) сторін, недостатня інтегрованість наданих за планом матеріально-технічної допомоги ударних засобів у загальну структуру угруповання військ (сил), невраховання спроможностей наданих зразків ОВТ, недосконалість планування вогневого ураження противника та відсутність єдиної системи комплексного вогневого ураження. Важливим ризиком була також недооцінка умов проведення контрнastупу за наявності у противника глибокоешелонованої підготовленої в інженерному плані смуги оборони. Це послужило і має послужити в подальшому дуже серйозним уроком для нас і зокрема для військового керівництва.

Загалом 2023 р. був роком стабілізації на фронті. На фоні досягнутих результатів військове командування одержало можливість здійснювати завчасне планування операцій (бойових дій), володіти ініціативою, завдавати противнику ураження не лише на полі бою, а й у тилу та на його території по об'єктах інфраструктури. Командувачі (командири) і штаби всіх рівнів

набули більшого досвіду та практичних навичок щодо якісного планування та проведення операцій (бойових дій). На теперішній час наступ противника має в основному характер атакуювальних (штурмових) дій на окремих напрямках, під час яких вирішуються тактичні завдання, а також завдаються вогневі удари по об'єктах критичної інфраструктури на всій території України. Противник також проводить мобілізаційні заходи, готує резерви для нарощування зусиль та подальшого більш масштабного наступу.

Разом із тим, з'явилися й нові проблеми. Гостро постало питання підтримання боєздатності з'єднань і частин, які брали безпосередню участь у бойових діях через їхню низьку укомплектованість особовим складом і технікою. У з'єднаннях та частинах, особливо першого ешелону, періодично почали виникати проблеми з окремими номенклатурами боєприпасів, хоча загалом це не призводило до зриву виконання бойових завдань. За таких умов командувачі (командири) і штаби почали з більшою відповідальністю ставитися до питань планування потреби й витрати ракет і боєприпасів під час підготовки та ведення операцій (бойових дій) і постійно контролювати їхній стан, наявність, потребу і витрату за днями операції. Такий підхід забезпечив і забезпечує якісне та своєчасне виконання поставлених військам (силам) завдань в умовах економії ракет, боєприпасів та матеріально-технічних засобів. Але проблема потребує негайного розв'язання, тому що надалі це обмежуватиме можливості військ (сил) проводити активніші бойові дії наступального характеру, а проведення наступальних операцій оперативного та оперативного-стратегічного рівнів стане неможливим. Дефіцит боєприпасів може мати негативні наслідки і під час ведення оборонних дій. Лінія фронту може стати крихкою, не стабільною, а противник за таким умов отримає можливості для активних бойових дій та раптового й несподіваного просування на вразливих напрямках. Перехоплення та збереження противником ініціативи збільшить ризики негативного розвитку подій на всьому театрі воєнних дій.

Слід відзначити і значну роботу структур та органів управління логістики. Саме вони забезпечували безперебійне постачання до військ матеріально-технічних засобів в умовах постійної загрози застосування противником різних засобів ураження. Заслужують на увагу нові підходи командування логістики до самої системи логістичного забезпечення. Вона стала більш гнучкою, мобільною та прихованою від засобів розвідки противника та вогневого ураження. Маршрути постачання озброєння, військової техніки та матеріально-технічних засобів постійно змінювалися, перебували в зоні прикриття наших засобів протиповітряної оборони (ППО), що давало можливість мінімізувати втрати від ракетних та авіаційних ударів противника.

Змінилися підходи до системи підготовки, технічного обслуговування, ремонту та відновлення зразків ОВТ видів та родів військ (сил) через дію сукупності факторів, до яких слід віднести: різноманітність зразків ОВТ, якими оснащуються військові формування; можливість ураження районів проведення технічного обслуговування; необхідність та складність технічного обслуговування зразків ОВТ іноземного виробництва; відсутність засобів автоматизації процесів технічного обслуговування.

Поява найближчим часом на озброєнні Повітряних Сил ЗСУ літаків багатоцільового призначення F-16 різних модифікацій потребує, крім підготовки технічного персоналу, додаткових рішень щодо адаптації систем технічного обслуговування до вимог стандартів НАТО. Необхідне також додаткове обґрунтування місць (районів) оптимального розміщення оперативних запасів ракет і боєприпасів до бойових літаків F-16 та інших типів літаків для забезпечення надійного їх зберігання.

Під час ведення бойових дій дедалі ширшого застосування набувають асиметричні дії. Вони набули комплексного характеру й динамічно розвиваються в напрямі вдосконалення форм і способів застосування військ (сил) під час ведення бойових дій. Асиметричні дії дедалі більше підривають можливості противника щодо своєчасного і повного забезпечення потреб військ (сил) повноцінно проводити бойові операції. Це досягається шляхом ураження важливих об'єктів економіки, логістики, оборонно-промислового комплексу й системи управління. Це є особливо важливим в умовах дефіциту деяких засобів ураження і передусім – далекобійних ракетних комплексів, авіації, засобів ППО, а також кількісної переваги противника в силах та засобах на основних напрямках дій його угруповань військ (сил).

Поняття «стратегічна глибина» в умовах ведення асиметричних дій втрачає своє значення. Наприклад: від січня до квітня 2024 р. нашими силами оборони були здійснені понад 15 атак по російських нафтопереробних потужностях і нафтобазах. Переломний момент стався на початку квітня, коли удар був нанесений по потужностях, де збирають аналоги іранських «Шахедів», і заводу «Танеко» в Нижньокамську, розташованому на території Татарстану. 5 квітня 2024 р. прогрімлі вибухи в Єйську та в районі військового аеродрому «Енгельс», а 9 квітня – на території авіаремонтного заводу м. Борисоглібська. Кількість таких атак (ударів) та дій зростатиме й надалі. Це свідчить про таке:

по-перше, збільшення відстані ураження об'єктів противника (відстань до Нижньокамська – 1300 км; ще кілька місяців тому ми не мали можливості завдати удари на такі великі відстані), що є свідченням

успіхів нашого ОПК, зокрема у сфері виробництва безпілотників;

по-друге, відсутність у противника достатньої кількості засобів ППО для прикриття всіх важливих промислових об'єктів;

по-третє, нарощування наших спроможностей щодо вогневого ураження об'єктів, окрім Татарстану, де вже був нанесений удар, також по території Карелії, Ленінградської, Кіровської та Оренбурзької областей і подальше розширення зони ураження відповідно до розвитку зазначених спроможностей.

Значне місце в сучасних операціях (бойових діях) відводиться радіоелектронній боротьбі (РЕБ). До 2022 р. на озброєння ЗСУ були прийняті такі сучасні засоби РЕБ з безпілотними літальними апаратами, як «Буковель-АД», «Анклав» та «Хмара», які згодом добре себе зарекомендували в бойових умовах. Але попри це на початок війни в частинах (підрозділах) РЕБ ЗСУ близько 65% зразків техніки РЕБ були виробництва колишнього Радянського Союзу і як фізично, так і морально вже були застарілими [9].

Противник з перших днів воєнних дій масовано використовує сили та засоби РЕБ з метою порушення (зриву) управління ЗСУ та іншими складовими сил оборони. Це є характерною рисою сучасних війн і збройних конфліктів. Досвід ведення бойових дій фактично засвідчив відсутність не лише в Україні, а й у світі ефективних засобів РЕБ з крилатими ракетами. Однак попри це в Україні від самого початку ведення бойових дій ЗСУ почали застосовуватися перші зразки засобів РЕБ для боротьби з крилатими ракетами, які призначалися передусім для протидії БпЛА. На сьогодні нарощуються спроможності щодо боротьби з високоточною зброєю противника (крилатими ракетами, БпЛА) шляхом розгортання підсистеми РЕБ загальнонаціональної системи «Покрова». Фактично підсистема РЕБ працює як допоміжний засіб для комплексів ППО та підвищує їхню ефективність. Тобто сучасна РЕБ – це вже не просто вид бойового та оперативного забезпечення, яким вона була до недавнього часу, а й різновид збройної боротьби, форма оперативно-стратегічних дій, спрямованих на систему державного і військового управління, а також на військову та економічну інфраструктуру. Із часом РЕБ може перетворитися на окремий рід військ із можливістю самостійно проводити операції.

Роль і місце територіальної оборони (ТрО) у виконанні завдань оборони країни. На всіх етапах розвитку ЗСУ питанням організації ТрО держави приділялося багато уваги. Історія розвитку територіальної оборони була непростюю. Тривалий час ТрО була частиною Сухопутних військ. Поняття ТрО з'явилося в українському законодавстві у 2008 р. Протягом певного часу на суб'єкти ТрО законодавчо покладалося виконання п'яти завдань поза районами ведення воєнних

(бойових) дій. Але часті зміни поглядів на її організацію не дали необхідного результату.

Відповідно до Закону України «Про основи національного спротиву» в Україні створено нову систему територіальної оборони держави як складову національного спротиву. Організація, підготовка та виконання завдань ТрО покладаються на Сили територіальної оборони (Сили ТрО). У Законі уточнено (збільшено) перелік завдань, що покладаються на ТрО. Крім того, метою ТрО визначене надання обороні держави всеохоплюючого характеру [10]. На цей час визначено тринадцять завдань ТрО, які можуть виконуватися на всій території України, в тому числі в районах ведення воєнних (бойових) дій.

До виконання завдань ТрО України залучаються всі складові сил безпеки та сил оборони. Але на початок воєнних дій не було завершено виконання організаційних заходів з формування всієї системи ТрО в повному обсязі. Здійснювалося лише формування двадцяти п'яти бригад територіальної оборони, які об'єднували понад сто п'ятдесят батальйонів, і був сформований їхній військовий компонент (6 тис. професійних військових). Як позитивне слід відмітити, що в максимально короткий термін Україна змогла мобілізувати більше 110 тис. осіб, поставити їх до лав Сил ТрО і розпочати їхню підготовку та виконання завдань за призначенням. Таким чином, загальна кількість бригад ТрО станом на травень 2022 р. становила 32, з них 25 повністю або частково брали участь у бойових діях. На розгортання системи ТрО також впливали умови ведення бойових дій та ймовірність вогневого ураження місць розташування бригад і батальйонів Сил ТрО та постачання матеріальних засобів для її надійного функціонування.

Керівництву ЗСУ довелося в короткі терміни продовжувати формування сил та засобів територіальної оборони в умовах режиму воєнного стану з одночасним виконанням бойових завдань. Окремі завдання, які визначалися частинам та підрозділам ТрО, не завжди відповідали їхнім спроможностям. Але складність обстановки на фронті вимагала включення частин і підрозділів Сил ТрО до складу угруповань військ (сил) для ведення бойових дій.

Наприклад, заслугоує вивчення практика застосування підрозділів та частин ТрО у складі угруповань військ (сил) для виконання таких бойових завдань, як: оборона визначених районів та рубежів; посилення підрозділів бригад першого ешелону; ведення дій у складі протидиверсійних та протидесантних резервів; боротьба з диверсійно-розвідувальними групами противника; установа інженерних загороджень, завалів на ймовірних маршрутах його висування.

Так, до складу угруповання сил і засобів оборони м. Київ були включені 112 та 114 обр ТрО, а до складу угруповання військ «Захід» – 105, 106, 107 обр ТрО. Охорону важливих об'єктів та оборонних рубежів у Луганській області забезпечували підрозділи 111 обр ТрО спільно з представниками Національної поліції України та Національної гвардії України, а підрозділи 122 обр ТрО виконували аналогічні завдання на території Одеської області. Мала місце практика залучення підрозділів та частин Сил ТрО в ролі других ешелонів (резервів) оперативної побудови (бойового порядку) оперативних угруповань (оперативно-тактичних угруповань, угруповань) військ (сил). Є досить багато прикладів виконання бойових завдань Силами ТрО безпосередньо на лінії зіткнення, під час оборони та звільнення населених пунктів.

Проте відсутність важкого озброєння, засобів розвідки, недостатня кількість протитанкових засобів, мінометів, переносних зенітно-ракетних комплексів, БпЛА та засобів боротьби з ними, особливо в перший рік бойових дій, не давала можливості в повному обсязі та якісно виконувати бойові завдання як окремо підрозділами Сил ТрО, так і у складі угруповань військ. Керівний склад не мав достатнього досвіду в організації розгортання та особливо управління територіальною обороною в масштабі держави під час ведення воєнних дій.

Крім того, обмежений час до початку бойових дій не дав військовому керівництву ЗСУ змоги створити ефективну систему логістичного забезпечення Сил ТрО. Життєво важливі питання доводилося вирішувати в процесі ведення територіальної оборони та виконання бойових завдань. Попри значні труднощі та об'єктивні перешкоди у виконанні бойових завдань Силами ТрО вдається в більшості випадків успішно їх виконувати.

Досвід створення й застосування в умовах бойових дій добровольчих формувань територіальних громад показав, що чинна нормативно-правова база, яка регламентує їх утворення, місця розташування й діяльність, містить виключно алгоритми мирного часу. Для умов воєнного стану вони потребують уточнення щодо порядку їх створення, комплектування, забезпечення, підготовки й уточнення завдань.

Практика показала, що процес створення добровольчих формувань територіальних громад має бути організованим, спрощеним і контрольованим. В інших випадках виникатимуть проблеми, зокрема щодо реалізації соціальних гарантій добровольців.

Звичайно, що все це впливало на якість виконання завдань. Складність полягає ще й у тому, що нормативно-правовими актами визначена лише можливість участі сил безпеки і сил оборони у виконанні завдань територіальної оборони без розподілу завдань між

ними. Позитивні результати виконання завдань Силами територіальної оборони під час воєнних дій досягаються завдяки тому, що вони здійснюються спільними зусиллями кількох складових сил безпеки і сил оборони. Разом з тим, через різні причини Сили ТрО не набули повної спроможності самостійно виконувати бойові завдання як окремих рід сил.

Захист населення та об'єктів. На сьогодні система захисту населення та об'єктів порівняно з початком збройної агресії РФ проти України дещо поліпшилася. Ця робота набуває характеру більшої системності й конкретності як на державному, так і на регіональних рівнях. Разом з тим, в умовах ескалації збройного конфлікту вона не забезпечує нормальної роботи об'єктів енергетичної системи, транспорту і транспортної мережі, безпеки населення, прикриття населених пунктів, важливих адміністративних об'єктів, підприємств ОПК. Система ППО держави не в змозі виконати величезний обсяг завдань з прикриття вказаних систем та об'єктів. За таких умов необхідно вести пошук і застосовувати інші можливі способи протидії повітряним ударам противника з метою мінімізації їхніх наслідків. Пошук таких способів триває, і вже є перші результати. Наприклад, досвід застосування бойових мобільних груп для боротьби з БпЛА засвідчив їхню результативність. Напевно, надалі необхідно нарощувати їхні бойові можливості за рахунок удосконалення їхньої структури, складу, тактико-технічних характеристик озброєння та організації управління.

Крім того, доцільно розглянути можливість створення додаткового ешелону невогневого захисту найважливіших об'єктів економіки (об'єктів енергетичної структури, портів, аеродромів, залізничних вокзалів, промислових підприємств тощо). Цей ешелон захисту об'єктів інфраструктури може охоплювати інженерні та спеціальні засоби маскування, імітатори об'єктів та їхніх критичних елементів, засоби зміни контрастності навколишнього фону, хімічні засоби димопуску, аерозолі, радіоелектронний захист тощо. На мій погляд, доцільно у штаті обласних військово-цивільних адміністрацій мати спеціалістів протиповітряної оборони та інших з функціями організації та контролю захисту об'єктів.

Надалі необхідно прискореними темпами розвивати спроможності держави загалом і регіонів зокрема здійснювати захист критично важливих об'єктів інфраструктури від впливу противника в умовах реального застосування ним широкого арсеналу засобів вогневого ураження й передусім – високоточної зброї. З метою підвищення живучості та безперебійного забезпечення населення і підприємств електроенергією виникає потреба в розвитку малої енергетики, підвищення можливостей автономності функціонуван-

ня населених пунктів і підприємств, зокрема ОПК. Це важливо з урахуванням можливостей та планів противника і надалі завдавати високоточні удари по об'єктах нашої інфраструктури, руйнувати та виводити їх з ладу.

Практична реалізація цих заходів захисту має забезпечити умови, за яких виведення з ладу окремих елементів того чи іншого об'єкта економіки не повинне вплинути на функціонування об'єкта загалом. Відповідальність за проведення визначених заходів захисту слід покласти безпосередньо на кожного керівника відповідного підприємства, установи, організації (галузі) економіки (ОПК).

Усі заходи повинні проводитися в рамках комплексу заходів територіальної оборони. Тільки комплексом активних вогневих засобів оборони та пасивних невогневого захисту стане можливим досягти безумовного збереження економічного потенціалу країни. Тим більше, що питання продовження надання військової допомоги Україні з боку США та інших країн-партнерів тривалий час затримується з різних причин.

За таких умов Україна повинна підвищувати власні спроможності, а НАТО має постійно надавати підтримку Силам оборони з боку своїх партнерів. Необхідно, на мій погляд, переглянути і покращити координацію міжнародної військової допомоги. Формат допомоги НАТО Україні має бути стабільним, передбачуваним та вчасним. Обсяг матеріально-технічної допомоги має забезпечувати підтримку планування та гарантованого проведення операцій ЗСУ як мінімум у короткостроковій перспективі. У такому разі в керівництва держави з'явиться можливість ефективніше виконувати заходи із захисту населення та об'єктів економіки, а у військового керівництва – здійснювати перспективне планування операцій (бойових дій) та успішніше й результативніше проводити поточні заходи. Порушення стабільної системи матеріально-технічного забезпечення може призвести до зриву планів операцій (бойових дій) і додаткових втрат особового складу й техніки.

Як свідчить досвід воєнних конфліктів останніх років, сьогодні та в майбутньому буде неможливо виграти війну загалом за рахунок лише оборонних чи наступальних дій, навіть за умов їхньої високої ефективності. Нині необхідні ударні засоби не тільки і не стільки угруповань сухопутних військ, як велика кількість високоточних безпілотних засобів різної дальності та призначення і зброя на нових фізичних принципах. Можна прогнозувати, що у війнах майбутнього найбільша (вагома) роль належатиме стратегічним неядерним силам, які поступово витіснятимуть нинішні стратегічні ядерні сили. Основою неядерних сил стануть саме безпілотні літальні апарати та високоточні крилаті ракети великої, середньої та малої

дальності, носіями яких будуть повітряні та військово-морські сили. Ця тенденція спостерігається сьогодні в процесі бойових дій на території України та на Близькому Сході (Ізраїль, Палестина).

Щодо деяких поглядів на систему управління військами (силами). З початком збройної агресії система військового управління була переведена на режим функціонування в умовах воєнного стану і мала забезпечувати потреби військового керівництва у здійсненні ефективного управління військами (силами) першочергово на полі бою, а також загальне керівництво в режимі повсякденної діяльності. Як з'ясувалося згодом, не всі складові цієї системи були готові повною мірою виконувати визначені завдання та функції. Наприклад, командування деяких видів та окремих родів військ (сил) замість виконання завдань підготовки військ (сил) залучалося до управління застосуванням визначених угруповань військ (сил). Через нестачу кваліфікованого персоналу та їхню низьку вкомплектованість поширеною була практика відрядження в органи управління угруповань військ (сил) офіцерів – викладачів, науковців та інших військовослужбовців.

На даному етапі відбувається подальший розвиток і перегляд основних принципів організації системи управління. На практиці здійснене відокремлення функцій генерування військ (сил) від функцій застосування. Функція генерування військ (сил) стала основним змістом діяльності командувачів видів, окремих родів військ (сил) ЗСУ, керівників (командувачів) військових формувань інших складових сил оборони, які відповідають за укомплектування підпорядкованих їм сил і засобів особовим складом, їхнє оснащення й забезпечення, підготовку і готовність до виконання покладених завдань. Разом з тим, як показує досвід ведення бойових дій, виконання функції застосування військ (сил), яка покладалася на Командування об'єднаних сил ЗСУ, виявилася проблематичним через низку причин. Тому вчасно були прийняті необхідні рішення, і зараз в умовах об'єднаного характеру операцій це забезпечує сталу та ефективну роботу системи управління військами (силами) загалом та органів управління як складової цієї системи зокрема. Але в перспективі це потребує окремого дослідження з урахуванням набутого досвіду.

Відбувається подальший розвиток принципів організації системи управління, таких як командні (управлінські) повноваження, єдиноначальність і безперервність управління. Триває вдосконалення вертикалі управління в умовах проведення об'єднаних операцій. Новим керівництвом Збройних Сил України найбільша увага приділяється забезпеченню сумісності органів військового управління, раціональному розподілу завдань, функцій і відповідальності, визначенню підпо-

рядкованості та підзвітності. Удосконалюється також порядок внутрішньої та зовнішньої взаємодії.

Особливості характеру бойових дій, завдань та умов бойової обстановки спонукали військове керівництво до децентралізації повноважень, що передбачає надання підпорядкованим командирам більше можливостей виявляти розумну ініціативу та самостійно ухвалювати рішення в рамках замислу вищого командування. Тобто дедалі ширше впроваджується комплексний підхід до управління військами (силами). Таким чином, нові підходи, які наполегливо втілюються керівництвом Збройних Сил у практику діяльності органів військового управління, відповідають реальним потребам військ (сил) та забезпечують їхню стійкість і безперервність управління Силами оборони.

У підсумку слід зазначити, що на прикладах ведення бойових дій ми є свідками динамічних змін характеру, форм і способів сучасної війни, зокрема в підходах до підготовки та ведення операцій (бойових дій), створення угруповань військ (сил), визначення ролі й місця видів та родів військ (сил) в операціях (бойових діях) тощо. У збройній боротьбі проходять перевірку не лише люди, озброєння та бойова техніка, а й теоретичні положення більшості доктринальних та бойових документів (концепцій, доктрин, основ, бойових статутів, навчальних програм, посібників, методик тощо).

Крізь призму подій, які відбулися на полі бою впродовж двох років воєнних дій, стає можливим зробити деякі **попередні висновки**, зокрема:

1. Якщо, наприклад, порівнювати початковий період воєнних дій з кінцем 2022 р. та загалом 2023 р. і нинішнім роком, то однозначно підтверджуються позитивні зміни, які відбулися і тривають у ЗСУ та інших складових сил оборони під час ведення бойових дій. Це насамперед стосується складу, структури, чисельності та рівня підготовки ЗСУ загалом та кожного виду і роду військ зокрема, які стали більше відповідати функціональному призначенню, вимогам і потребам війни.

2. Попри постійну перевагу противника в силах та засобах йому не вдається досягти своєї кінцевої мети. У першій половині 2024 р. Силам оборони України вдалося стабілізувати лінію фронту. Однак противник поступово нарощує свої зусилля на всіх основних напрямках, і влітку, за оцінкою військового керівництва, можливий новий наступ російської армії. З початку року тривають важкі й запеклі бої по всій лінії зіткнення. Найбільш загрозливими прогножуються Лиманський, Оріхівський, Новопавлівський, Авдіївський та Бахмутський напрямки.

3. Командувачі і штаби всіх ланок управління навчилися більш якісно та різнопланово здійснювати

планування операцій (бойових дій), їх підтримку та забезпечення. Відбулося покращення взаємодії на полі бою між створеними угрупованнями військ (сил) Сил оборони. Значна увага приділяється безпеці застосування та захисту військ (сил), а також урахуванню морально-психологічного фактора як невід'ємної складової їхньої боєздатності.

Покращилося управління військами (силами) під час ведення операцій (бойових дій). Постійно вдосконалюються склад і структура органів управління, поліпшилася організація їхньої роботи, вони стали ефективніше виконувати свої завдання під час планування та проведення операцій (бойових дій).

4. Наповнюються новим змістом і корегуються принципи воєнного мистецтва, форми та способи застосування військ (сил). Характерно, що ці зміни відбуваються на підставі аналізу ведення операцій (бойових дій). Переосмислення теорії та практики відбувається безпосередньо на полі бою. Якщо, наприклад, протягом 2022 р. основними бойовими підрозділами в бою були рота, батальйон або на їхній базі створювалися ротні та батальйонні тактичні групи, то починаючи з 2023 р. основним тактичним з'єднанням, яке виконує бойові завдання самостійно або у складі угруповань військ (сил), стали бригади (механізовані, мотопіхотні, танкові, десантно-штурмові, територіальної оборони). Застосування батальйонних тактичних груп (як у складі наших військ, так і у складі військ противника) виявилось неефективним.

5. Подальшого розвитку набуло застосування інших військових формувань у загальній системі застосування Сил оборони. Це підтверджується збільшенням їхнього внеску у виконання бойових завдань. Складові Сил оборони почали проводити не лише власні спеціальні операції, а дедалі активніше та результативніше виконують бойові завдання спільно та самостійно в інтересах ЗСУ загалом та відповідних угруповань військ (сил) зокрема в зонах їхньої відповідальності та в глибокому тилу противника.

Разом з тим, через різні причини з'являється тенденція дублювання окремих завдань ЗСУ іншими складовими сил оборони, які для них не є характерними. Так, у складі Національної гвардії України, Головного управління розвідки Міністерства оборони України, Служби безпеки України з'являються підрозділи, які виконують завдання, притаманні військовим формуванням ЗСУ. Рівень виконання цих завдань зазвичай є низьким. Підрозділи діють без відповідної підготовки, організації взаємодії та всебічного забезпечення, що призводить до негативних наслідків. А тому порядок і способи застосування в операціях (бойових діях) інших складових сил оборони потребують виваженого та всебічно обґрунтованого підходу з боку військово-політичного керівництва держави.

6. Відбулися суттєві зрушення в розвідувальній діяльності сил та засобів військової та спеціальної розвідки. Покращилося застосування Сил спеціальних операцій в інтересах угруповань військ (сил).

7. Постійно вдосконалюються та розвиваються засоби ведення збройної боротьби. Набувають широкого застосування БпЛА, безекіпажні апарати, високоточна зброя, протикорабельні засоби, роботизовані системи, засоби РЕБ тощо. Але наявність у Силах оборони зазначених систем та ефективне їх застосування в операціях (бойових діях) не може повною мірою замінити засоби ППО, авіацію та ракетні війська й артилерію, навіть урахуваючи сучасне і необхідне рішення про створення нового роду сил – Сил безпілотних систем ЗСУ. Це може бути тільки частковою компенсацією таких вогневих засобів у системі комплексного вогневого ураження угруповання військ (сил).

8. Потребують суттєвого переосмислення питання щодо місця й ролі радіоелектронної боротьби в сучасних умовах ведення операцій (бойових дій) та в подальшій перспективі. Так, ще до початку подій 2014 р. військово-політичне керівництво РФ приділило значну увагу розвитку РЕБ. Показовим прикладом цього стало створення ще 2009 р. у збройних силах РФ окремого роду військ – військ РЕБ. На жаль, на цей час у ЗСУ досі такого окремого роду військ не створено, а РЕБ фактично залишилася видом підтримки військ (оперативного забезпечення).

9. Є однозначні підстави стверджувати, що територіальна оборона в умовах ведення воєнних дій підтвердила свою важливість, значущість і необхідність як повноцінна складова системи оборони держави. Разом з тим, практика виконання завдань Силами територіальної оборони у визначених зонах (районах) та у складі угруповань військ показала наявність неузгоджених питань та необхідності їх нормативного врегулювання, зокрема в частині, що стосується спільного виконання завдань територіальної оборони України всіма складовими сил безпеки і сил оборони. Залишається неврегульованим розподіл завдань територіальної оборони держави між складовими сил безпеки і сил оборони та ступінь відповідальності за їх виконання. На підставі аналізу досвіду застосування Сил ТрО доцільно, на мій погляд, розглянути варіант виконання завдань Силами ТрО у складі Сухопутних військ ЗСУ.

За результатами аналізу характеру сучасних воєн, збройних конфліктів, перебігу подій щодо ведення операцій (бойових дій) ЗСУ та іншими складовими сил оборони під час відбиття збройного нападу РФ проти України виникає необхідність у формулюванні ключових уроків, які в подальшому дадуть підстави певним чином осмислити та використовувати їх для оперативного прийняття відповідних рішень з питань

подальшого будівництва Збройних Сил, розвитку воєної стратегії, оперативного мистецтва і тактики. До таких уроків слід віднести перелічені нижче.

Перший урок. Склад, структура та чисельність ЗСУ, інших складових Сил оборони повинні відповідати конституційним вимогам щодо оборони України, захисту її суверенітету й територіальної цілісності, а отже, враховувати можливі виклики та загрози нашій державі у воєнній сфері. Зважаючи на це, наукові дослідження мають бути спрямовані на узагальнення досвіду ведення операцій (бойових дій), формування вимог до нормативних документів, які регламентують питання підготовки та застосування військ (сил).

Другий урок. Система мобілізаційного розгортання повинна забезпечувати оперативне нарощування чисельності особового складу та необхідних засобів національної економіки впродовж усього збройного конфлікту. Керівництво системою мобілізаційного розгортання та матеріально-технічним забезпеченням потреб Сил оборони має здійснювати Кабінет Міністрів України через спеціально створений орган управління.

Третій урок. Потребують перегляду та уточнення принципи воєнного мистецтва, форми та способи застосування військ (сил), в основу яких слід покласти аналіз ведення операцій (бойових дій). Переосмислення теорії та практики застосування військ (сил) має відбуватися безпосередньо на полі бою. Військова наука не повинна втрачати зв'язок з полем бою та продовжувати розвиток усіх складових військового мистецтва (стратегії, оперативного мистецтва і тактики).

Операції (бойові дії) потребують якіснішого планування, яке б відповідало реальній оперативній обстановці, що склалася на даний момент часу, та враховувало б динаміку її подальшого розвитку. Існує нагальна потреба в підвищенні вогневих можливостей військ (сил) за рахунок авіації, ракетних військ та артилерії, безпілотних комплексів (систем). Значна увага має приділятися безпеці застосування та захисту військ (сил), а також урахуванню морально-психологічного фактора як невід'ємної складової їхньої боєздатності.

Результати проведених досліджень мають бути використані для розв'язання нагальних проблем розвитку ЗСУ та складових сил оборони, визначення пріоритетних напрямів розвитку ОВТ, уточнення навчальних програм у вищих військових навчальних закладах, розробці доктринальних та бойових документів ЗСУ, видів, родів військ та спеціальних військ ЗСУ. Вони можуть бути враховані також під час розроблення нормативно-правових документів з питань національної безпеки та оборони.

Четвертий урок. Перегляд принципів та основних факторів подальшої трансформації Повітряних Сил

ЗСУ. У найближчій перспективі основою для досягнення успіху в збройній боротьбі як на суші, так і на морі стане успішне ведення бойових дій у повітряно-космічному просторі. У цих умовах стан і розвиток Повітряних Сил має забезпечити успішне вирішення завдань розвідки, управління, навігації та безпосереднього ураження цілей, а також досягнення цілей операцій військ (сил) загалом. Перспектива за ударними космічними супутниками, повітряно-космічними системами багаторазового використання, гіперзвуковими військовими літаками, гіперзвуковими ракетами та ударними блоками.

П'ятий урок. Потребують нарощування виробничі можливості ОПК та цивільних підприємств України або спільне виробництво з країнами-партнерами комплексів (систем) озброєння та військової техніки з елементами штучного інтелекту, зокрема РЕБ, БпЛА [9], роботизованої техніки та постачання її до Сил оборони.

РЕБ із часом може перетворитися на окремий рід військ із можливістю самостійно проводити операції. За своєю метою, завданнями, силами та засобами, що залучаються, ці операції тісно узгоджуватимуться з діями військ (сил) як у наступі, так і в обороні. Формами дій в операціях РЕБ можуть бути: радіоелектронні удари з метою придушення всієї системи радіоелектронних засобів противника; радіоелектронна оборона (захист) об'єктів та засобів. Також під час проведення операцій ЗСУ важливе місце повинні посідати заходи із забезпечення операцій силами та засобами РЕБ.

Шостий урок. Перегляд ролі й місця Сил територіальної оборони в загальній системі оборони України. На Сили територіальної оборони мають бути покладені насамперед завдання з охорони та оборони об'єктів критично важливої інфраструктури, забезпечення розгортання бойових частин Збройних Сил, охорони державних інституцій, територіальних громад тощо. У подальшому необхідно вдосконалювати нормативно-правову базу щодо розподілу завдань територіальної оборони між складовими сил безпеки і сил оборони з визначенням головного виконавця та виконавців кожного завдання з урахуванням їхніх спроможностей.

Особливу увагу слід приділяти оснащенню Сил територіальної оборони сучасними зразками озброєння та військової техніки, підготовці органів управління та сил до самостійного та спільного виконання завдань у складі угруповань військ (сил) та утриманню їх у штатах мирного часу. Сили й засоби ТрО мають і надалі ще ефективніше сприяти виконанню завдань ЗСУ та іншими складовими сил оборони під час ведення бойових дій та забезпечувати надійну охорону об'єктів як у зоні ведення бойових дій, так і на всій території країни.

Сьомий урок. В умовах продовження бойових дій дедалі більшого значення набуває міжнародна технічна допомога ЗСУ. За нинішніх умов її слід вважати одним з основних джерел підтримки боєздатності з'єднань (частин) ЗСУ. Вважається, що отримання такої допомоги сприятиме успішному веденню бойових дій угрупованнями військ (сил).

Автор вважає, що викладені у статті висновки та уроки ведення російсько-української війни можуть бути важливим підґрунтям для подальших наукових досліджень щодо характеру та особливостей ведення сучасних війн (збройних конфліктів), будівництва, підготовки та застосування ЗСУ та Сил оборони держави загалом.

Перелік літератури

1. Latest from ISW [Електронний ресурс] // Institute for the Study of War. – Режим доступу : <https://www.understandingwar.org>.
2. Ukraine. Access our comment and analysis on the Ukraine crisis as the situation unfolds [Електронний ресурс] // RUSI. – Режим доступу : <https://rusi.org/explore-our-research/regions-and-country-groups/ukraine>.
3. Рік війни за свободу : воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022–24.02.2023) : у 4 кн. / Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних Сил України, Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України ; голова роб. групи В. Залужний. – К. : Ліра-К, 2023. – 4 кн.
4. Хронологія російського вторгнення в Україну (з 2022) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_російського_вторгнення_в_Україну_\(з_2022\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_російського_вторгнення_в_Україну_(з_2022)).
5. Слипченко В. И. Войны шестого поколения. Оружие и военное искусство будущего / В. И. Слипченко. – М. : Вече, 2002. – 384 с.
6. Печерський А. Хронологія російсько-української війни: етапи відсічі вторгнення РФ [Електронний ресурс] / А. Печерський, Є. Букет // АрміяInform. – Режим доступу : <https://armyinform.com.ua/2023/02/24/hronologiya-rosijsko-ukrayinskoji-vijny-etapy-vidsichi-vtorgnennya-uf>.
7. Підготовка бійців ЗСУ за кордоном: які країни та чому навчають українських військових [Електронний ресурс] // Слово і діло. – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2024/01/11/infografika/bezpeka/pidhotovka-bijciv-zsu-kordonom-yaki-krayiny-ta-chomu-navchayut-ukrayinskykh-vijskovykh>.
8. Український контрнаступ (2023) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Український_контрнаступ_\(2023\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Український_контрнаступ_(2023)).
9. Переклад статті Головнокомандувача ЗС України для «The Economist» – Сучасна позиційна війна та як у ній перемогти [Електронний ресурс] // Збройні Сили України. – Режим доступу : <https://www.zsu.gov.ua/pereklad-statti-golovnokomanduvacha-zs-ukrayiny-dlya-the-economist-suchasna-pozycijna-vijna-ta-yak-u-nij-peremogty>.
10. Про основи національного спротиву [Електронний ресурс] : Закон України // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>.